

УДК 911.375.227 (497.11)
Оригинални научни рад

M = 9981

Бранка Тошић*

ПРОЦЕС УРБАНИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Извод: Рад даје основне карактеристике урбанизације по пописним периодима после другог светског рата и пројекцију урбанизације за почетак XXI века. Анализа се односи на Србију у целини и макроцелине ове републике - средишњу Србију, Војводину и Космет. У ту сврху примењен је један од квантитативних метода који открива законитости у динамици и порасту урбанизације, а односи које он изражава представљају добру основу за планирање процеса урбанизације у будућем периоду.

Кључне речи: величина градова, параметри, пројекција, урбанизација, Србија.

Abstract: The paper deals with the main characteristics of urbanisation according to the census periods after the Second World War, as well as the urbanisation projection for the beginning of the next century. Analysis refers to the Republic of Serbia and its three parts - the central part of Serbia, Vojvodina and Kosmet. For that purpose one of the quantitative method used reveals legalities in dynamics and urbanisation growing. This method is a good base for planning urbanisation process in the future.

Key words: town size, parameters, projection, urbanisation, Serbia.

Увод

Урбанизација представља комплексан процес настајања и развоја градова и урбаних простора са градским карактеристикама. Она обухвата просторно ширење градова, рађање нових градова, претварање неградских насеља у градска. Урбанизација истовремено подстиче и процес напуштања села и сељења становништва у градове, уз напуштање пољопривредне делатности у замену за друге.

Темељни покретачки фактори урбанизације су: развитак индустрије и стално повећање услужног сектора који нуди запошљавање вишка радника са села, бољи услови живота у граду, унапређење пољопривреде, смањење потреба рада на селу, уситњавање сеоског пољопривредног поседа и сиромашење сељака, итд.

---

* мр Бранка Тошић, истраживач-сарадник, Географски институт „Јован Цвијих” САНУ, Београд.

Основне компоненте појма урбанизације су (Vresk M, 1980):

- популациона компонента чији су показатељи број становника (концентрација) и динамика пораста;
- социоекономско-функцијска компонента, чији су показатељи концентрација делатности, социоекономска структура становништва и функцијска повезаност и зависност насеља;
- физиономско-морфолошка компонента - на основу концентрације изградње, тј. интензитета коришћења земљишта.

Овај рад има за циљ да прикаже ниво и динамику процеса урбанизације у Србији по периодима после другог светског рата, односно популациону компоненту урбанизације. Остале последице урбанизације (промене у интензитету миграција, морфолошке промене у просторној структури градова и периферних подручја градова, социјалне и функцијске промене становништва итд.) нису разматране, с обзиром на то да су оне комплексне и многостране у својим манифестацијама па захтевају посебну студију не само с географске тачке гледишта, већ и са аспекта неколико других, сродних, наука.

За дефинисање степена урбанизације усвојен је најчешће коришћен удео градског у укупном становништву подручја. Степен урбанизације може се мерити и густином градских насеља на јединицу површине, средњом удаљеношћу између градова, уделом искоришћене територије од укупне територије земље, уделом пољопривредног становништва, националним дохотком по становнику и сл. (Marinović-Uzelac A. 1986; Vresk M, 1980; Bogdanović R, 1990; Зајховска С, 1967). Процес урбанизације је промена степена урбанизације у одређеном периоду.

Како урбанизација обухвата различите типове географске средине, то и степен и процес урбанизације у различитим подручјима имају реално другачије карактеристике од статистичких показатеља. Тако нпр. привидно висок степен урбанизације имају мале државе са ограниченом руралном популацијом и доминантно великим главним градом. Такође, велике социјалне и економске разлике јављају се у урбанизованим подручјима заснованим на великом броју малих урбаних насеља и оним урбанизованим подручјима са малим бројем великих градова (Johnson J. H. 1990).

Примена једног квантитативног модела за анализу процеса урбанизације у Србији у периоду после другог светског рата

Квантитативне законитости процеса урбанизације могу се

анализирати применом модела Давидовича¹, а односи које он изражава представљају поуздану основу за предвиђање и планирање процеса урбанизације у будућем периоду (Хајдуковић-Јанев Д. 1980).

Процес урбанизације у Србији и бившој СФРЈ био је предмет истраживања многих аутора (Вогелник Д, Стефановић Д, Стојановић Б, Корнел Ђ, Жуљић С, Пушка А, Хајдуковић-Јанев Д, Вреск М. и др.), али су се она сводила на период до осамдесетих година. Овај рад има за циљ да покаже процес урбанизације и у последњем пописном периоду, 1981-1991. година. Како се већина досадашњих истраживања заснивала само на анализи степена и динамике урбанизације са пројекцијама процеса, примена метода у овом раду омогућила је и откривање законитости у динамици и порасту нивоа урбанизације. То подразумева увођење параметара везаних за критичан ниво урбанизације и максимални пораст темпа урбанизације.

Као основни квантитативни показатељи процеса урбанизације, који су примењени у раду, могу се сматрати:

1. ниво урбанизације на почетку посматраног периода:
 $V_1 = Sg_1 / Su_1$ (%)
2. ниво урбанизације на крају посматраног периода:
 $V_2 = Sg_2 / Su_2$ (%)
3. повећање нивоа урбанизације:
 $P = V_2 - V_1$ (%)
4. коефицијент пораста градског становништва:
 $Kg = Sg_2 / Sg_1$
5. коефицијент смањења сеоског становништва:
 $Ks = Ss_2 / Ss_1$
6. ниво руралности подручја на почетку посматраног периода:
 $R_1 = Ss_1 / Su_1$ (%)
7. ниво руралности подручја на крају посматраног периода:
 $R_2 = Ss_2 / Su_2$ (%)

Применом овог метода постиже се још један циљ - разграничење појма реалног урбаног раста од појма урбанизације, што се постиже увођењем параметра којим се показује колико је брже расло градско у односу на сеоско становништво ($a = Kg / Ks$). Он је најчешће већи или једнак јединици.

Истраживања су показала да се, у зависности од вредности параметра **a** и почетног нивоа урбанизације (V_1), може дефинисати критична вредност нивоа урбанизације (V_{cr}) после које пораст темпа

¹ Полазне дефиниције за модел дао је В. Г. Давидович (О количествених закономерностях урбанизации в СССР, у Проблеми урбанизации в СССР, МГУ, Москва, 1971), а разрадила га је Д. Хајдуковић-Јанев (1980) за градове Југославије до 1971. године

урбанизације не расте, него опада. Критични ниво урбанизације је функција параметра a , тако да временом са смањивањем параметра a , односно са све сличнијим порастом градског и осталог становништва, критична вредност темпа урбанизације се повећава. У тачкама $V_1 = V_{cr}$ пораст темпа урбанизације достиже свој максимум (P_{max}). Временом са повећањем критичне вредности темпа урбанизације могућ достигнут максимум пораста урбанизације се смањује.

Критична вредност нивоа урбанизације и максимум пораста урбанизације дефинишу се на основу следећих формула:

$$V_{cr} = (\sqrt{a} - 1) 100 / (a - 1);$$

$$P_{max} = (\sqrt{a} - 1)^2 100 / (a - 1)$$

Као први корак у приступу је дефинисање скупа насеља Србије која имају својства града.

Критеријуми за дефинисање градова у Србији

Критеријуми за разграничење градова и села у географској науци нису уједначени. Код највећег броја аутора минималан број становника и удео неаграрног у структури активног становништва су заједнички кључни критеријуми за дефинисање града, међутим различите су граничне вредности код појединих аутора.

У овом раду у градове Србије сврстана су она насеља која су задовољавала следеће критеријуме (Вељковић А, Јовановић Р, Тошић Б. 1995):

- да су већа од 5000 становника,
- да имају развијену структуру делатности,
- да се испољавају као центри околног простора и
- да се развијају брже од околних насеља.

Као насеља са развијеном структуром делатности издвојена су она која су имала мање од 50% активног становништва у примарном сектору делатности, пописано према месту становања.

Услов да се насеља испољавају као центри околног простора оцењен је преко величине насеља и броја активних становника у терцијарно-квартарном сектору делатности. Опредељење за примену овог критеријума се заснивало на утврђеној правилности везе између броја активних становника у терцијарно-квартарном сектору делатности и броја становника на територији општина у Србији.

Минимум активних становника у терцијарно-квартарном сектору који одговара комплексној функцијској структури града, утврђен је посебним методом за 1981. годину, и за подручје средишње Србије и Војводине износи 1200, а за Косово и Метохију 900 активних становника у терцијарно-квартарном сектору делат-

ности. Ове вредности су за 1961. годину биле ниже,² тако да је временом скуп градова у Србији мењао свој број и увећавао се. Да би се насеље брже развијало од других насеља потребно је да је у њему био бржи пораст становника или да су промене у структури делатности биле интензивније него у околним насељима.

Карактеристике урбанизације у Србији

Настанак градова на подручју Србије од најранијих времена био је условљен различитим факторима: погодним топографским приликама, општим током историјског развика, близином саобраћајница, налазиштима руда у средњовековном периоду, настанком тржишног привређивања са развојем трговине и занатства, када се становништво концентрисало у градовима на погодним географско-саобраћајним положајима, и тако даље.

Занатство и трговина добро су познати фактори генезе и раста градова на овим подручјима у XIX веку, нарочито у старим варошицама из времена Турака, а главна им је функција била да окупљају трговину и занатство у одређеној околини. Ови фактори, поред иницијалног развоја индустрије, представљали су кључне утицаје за стварање урбаног становништва у Србији.

Главни узрок урбанизације пре другог светског рата било је бежање становништва са села због сиромашења села, уситњавања поседа и ниских прихода.

После другог светског рата подручје Србије је имало, због историјских околности, још увек наглашену аграрну структуру становништва. Оваква структура је, поред претежног природног карактера привређивања, водила ка повећању пољопривредног становништва, што све није могло да проузрокује један прогресиван процес не само у пољопривреди него у укупном развоју друштва.

У таквим условима индустријализација је прихваћена као једина могућа алтернатива друштвено-привредног развоја. Самим тим политика развоја поклањала је посебну пажњу убрзаном трансферу радне снаге из пољопривредне у непољопривредне делатности. Процес деаграризације био је толико брз да је

---

² Према дефинисаним критеријумима за 1971, 1981. и 1991. годину утврђен је исти скуп градова дефинисан за 1981. годину, а према критеријумима за 1961. годину - други скуп градова за период 1948-1961. година. Процес издвајања скупа градова према критеријуму А. Вељковића за 1971. и 1991. годину није рађен. За 1948. годину подаци о активном становништву нису статистички обрађени, а како је 1953. међупописна година - није овом приликом узета у обзир. Подаци о броју становника за Косово и Метохију за 1991. годину су процењени и као такви преузети су из званичних статистичких служби Републике Србије.

проузроковао радикалне промене у структури становништва (у 1948. години 74,4%, Хајдуковић-Јанев Д. 1980; а у 1991. години 24,9% пољопривредног становништва у Србији; РЗС, 1992). Нарочито интензивна деаграризација забележена је почетком шездесетих година.

Степен и динамика урбанизације у Србији

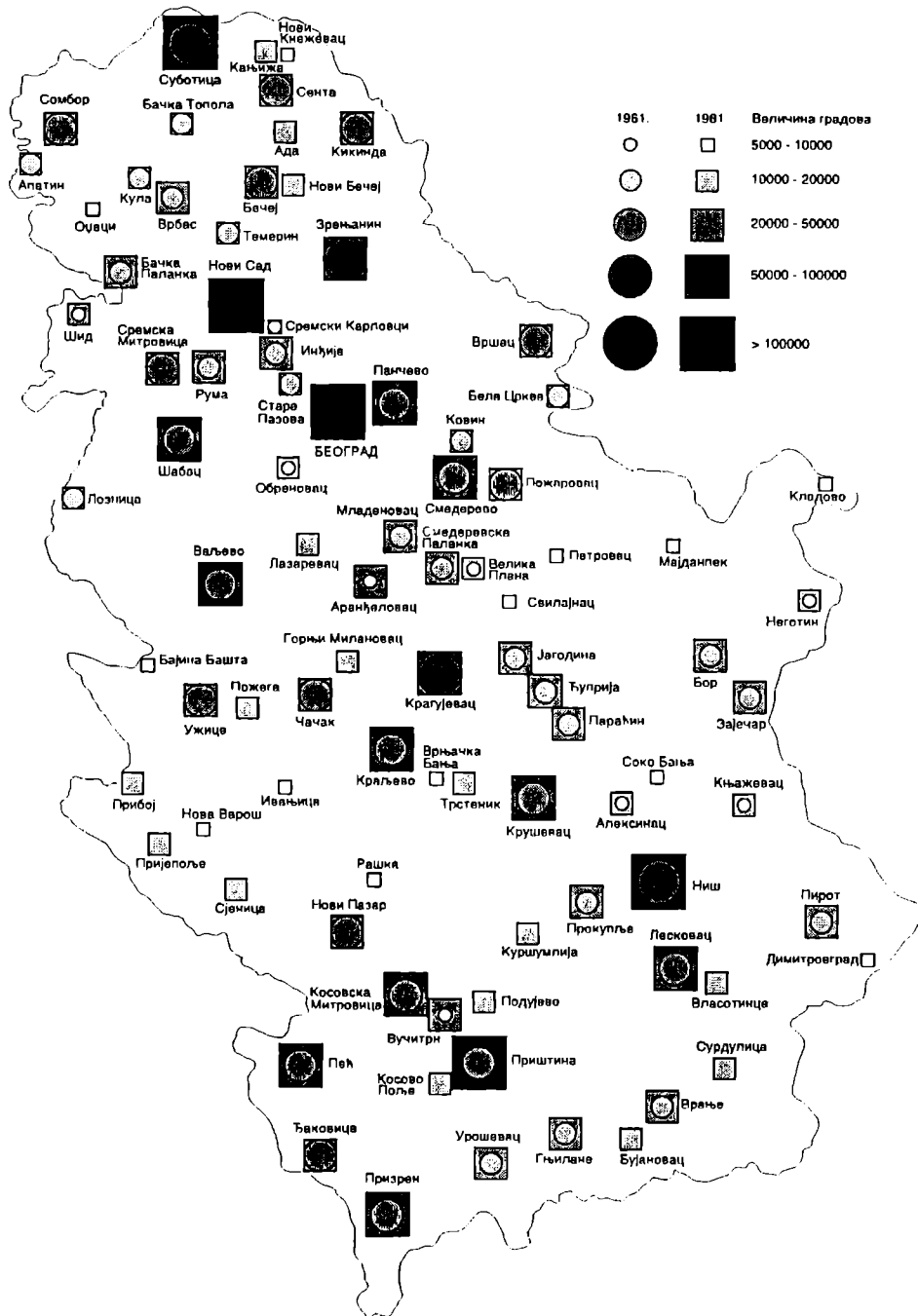
Према наведеним критеријумима, од 1981. године на територији Србије је 90 градова или скоро 982 km² по једном граду. На територији средишње Србије је 52 града или преко 1076 km² по једном граду. У Војводини је 28 градова или 768 km² територије просечно по једном граду, а на Косову и Метохији 10 градова или преко 1088 km² на један град.

У 1961. години према наведеним критеријума издвојено је 57 градова. Од тога на територији средишње Србије било је 25, у Војводини - 24, а на Косову и Метохији - 8 градова (Велковић А, 1968).

Мреже градова у Србији у првом (до 1971. године) и другом периоду (од 1981. године) после другог светског рата приказане су на Слици 1. Табеле 1 до 3 показују степен урбанизације, почетни степен урбанизације и промене у становништву градова и у сеоском становништву, затим пораст нивоа урбанизације и динамику свих односа посебно по периодима (1948-1961, 1961-1971, 1971-1981, 1981-1991. и укупан период 1948-1991. година) за Србију у целини, њен средишњи део, Војводину и Косово и Метохију.

После другог светског рата петина становништва Србије живела је у градовима. Војводина је била подручје са наслеђено највишим степеном урбанизације у то време (29,5%), док је урбано становништво средишње Србије и Косова и Метохије чинило свега 17,7%, односно 14,7% укупног становништва тих подручја. У 1991. години степен урбанизације Србије износио је 45,9%, са нешто већим нивоом на територији средишње Србије (49,6%) и Војводине (48,9%), а знатно мањим на Косову и Метохији, 31,8% (табела 1).

У односу на предратан период степен урбанизације није се битно променио у 1948. години. Ова вредност је увећана за око 1,5 до 3 процентна поена за подручје средишње Србије и Војводине, док је динамика урбанизације чак имала пад (за 2,5 процентна поена) на Косову и Метохији, што је било последица интензивнијег пораста становништва у руралном подручју него реалног смањивања становништва у градовима, у периоду 1931-1948. година. Слични односи процеса урбанизације за разматрана подручја Србије били су и у периоду 1921-1931. година (Vogelник D. 1961).

Сл. 1 - Мрежа градова у Србији 1961. и 1981. године према величини

Sk. 1.- Network of cities in Serbia 1961 and 1981 according to size

Таб. 1 - Ниво (V у %) и повећање нивоа урбанизације
(P у процентним поенима) у Србији у периоду
1948-1991. година

Tab. 1 – Degree (V in %) and increase of degree of urbanization
(P in percentage points) in Serbia in the
period of 1948-1991

Година/период	Србија	Средишња Србија	Војводина	Косово и Метохија
1948	20.33	17.72	29.48	14.66
1961	27.22	26.33	34.24	18.20
1971	36.50	37.02	43.07	23.94
1981	41.26	43.58	45.21	27.84
1991	45.88	49.60	48.87	31.79
1961-1948	7.34	9.13	5.21	3.54
1971-1961	9.28	10.69	8.83	5.74
1981-1971	4.76	6.56	2.14	3.90
1991-1981	4.62	6.02	3.66	3.95
1991-1948	25.55	31.88	19.39	17.13

У читавом анализираном периоду процес урбанизације континуирано је растао у све три макроцелине Србије. Сви подаци иду у прилог тврдњи да је индустријализација после другог светског рата, а нарочито шездесетих година, била одлучујући фактор процеса деаграризације и све интензивније урбанизације.

У периоду 1948-1991. година удео градског становништва Србије је више него удвостручен. Повећање нивоа урбанизације било је знатно веће на територији средишње Србије него у Војводини и на Косову и Метохији у свим периодима. Интензитет пораста урбанизације после рата постепено је растао све до 1971. године и био најинтензивнији у периоду 1961-1971. година на читавом подручју Србије. После 1971. године овај процес се полако смирује, тако да је најмањи пораст забележен у периоду 1981-1991. година (табела 1).

Урбано становништво Србије у периоду 1948-1991. година увећано је око 3,5 пута. Највећи пораст био је на Косову и Метохији, скоро шест пута, а најмањи у Војводини, где се број становника у градовима дуплирао. Иако се процес раста градова одвијао у читавом периоду, најинтензивнији је био до шездесетих година, када је почео да опада на свим подручјима Србије (табела 2).

Процес раста руралног становништва у читавом периоду одвијао се само на Космету, тако да је оно удвостручено. У друге две макроцелине Србије ово становништво је опадало, или стагнирало до 1961. године. Висок коефицијент промене градског, а и сеоског, становништва на Косову и Метохији последица је изузетно великог интензитета пораста укупног становништва на овом подручју. На подручју Србије временом је био све интензивнији пад руралног становништва. Однос пораста урбаног и опадања рурал-

ног становништва најмањи је у Војводини, где је био и најмањи пораст укупног становништва (табела 2).

Као што је познато, под процесом урбанизације се подразумева, поред процеса имиграције становништва у градове из руралних подручја, и процес природног раста становништва градова. Привидно нижи пораст урбанизације у урбаним насељима са порастом становништва може се јавити у подручјима са изузетно високим наталитетом руралног становништва. Тако процес урбанизације статистички може бити безначајан, иако је урбани раст практично знатан. На подручју Косова и Метохије одвијао се сличан процес. Међутим поред високог урбаног и руралног раста, односно раста укупног становништва на овом подручју, остварен је и висок интензитет урбанизације. Становништво Космета концентрише се све више у градовима.

Обрнуто, процес урбанизације статистички може да показује раст, и у условима депопулације у градовима, кад је депопулација у руралном подручју у посматраном периоду била још интензивнија. Средишња Србија у неким подручјима има скоро такве карактеристике. Депопулација је до те мере захватила укупно становништво, да се процес урбанизације одвија „захваљујући” још већем паду руралног становништва.

Таб. 2 - Коефицијент промене градског (Kg) и коефицијент промене сеоског становништва (Ks)

Tab. 2 – Coefficient of change of urban (Kg) and coefficient of change of rural population (Ks)

Kg	Србија	Средишња Србија	Војводина	Косово и Метохија
1961/1948	1.57	1.72	1.33	1.63
1971/1961	1.48	1.53	1.31	1.70
1981/1971	1.26	1.28	1.13	1.48
1991/1981	1.16	1.16	1.04	1.41
1991/1948	3.38	3.91	2.03	5.79
Ks				
1961/1948	1.04	1.01	1.00	1.25
1971/1961	0.99	0.96	0.96	1.21
1981/1971	1.01	0.97	0.98	1.21
1991/1981	0.97	0.91	0.95	1.17
1991/1948	1.02	0.86	0.89	2.13

Вредности промене градског и сеоског становништва, критичан ниво и максимални пораст темпа урбанизације за територију Србије, њен средишњи део, за Војводину и Косово и Метохију потврђују наведене теоријске чињенице у вези са параметрима метода, а приказане су у табели 3.

Таб. 3 - Однос промена градског и сеоског становништва (а), критичан ниво урбанизације (Vcr) и максимални пораст темпа урбанизације (Pmax)

Tab. 3 – Relation of change of urban and rural population (a), the critical degree of urbanization (Vcr) and the maximum increase of urbanization (Pmax)

а	Србија	Средишња Србија	Војводина	Косово и Метохија
1961/1948.	1.51	1.70	1.33	1.30
1971/1961.	1.50	1.59	1.36	1.40
1981/1971.	1.25	1.32	1.15	1.22
1991/1981.	1.20	1.27	1.09	1.21
1991/1948.	3.31	4.55	2.28	2.72
Vcr				
1961/1948.	44.87	43.41	46.44	46.73
1971/1961.	44.95	44.23	46.16	45.80
1981/1971.	47.21	46.54	48.25	47.52
1991/1981.	47.72	47.02	48.92	47.62
Pmax				
1961/1948.	10.27	13.19	7.12	6.55
1971/1961.	10.10	11.54	7.67	8.39
1981/1971.	5.57	6.93	3.49	4.97
1991/1981.	4.55	5.97	2.15	4.76

Подаци о односу промена градског и сеоског становништва показују изразиту вредност за подручје средишње Србије, а исти и нешто нижи однос за Војводину и Косово и Метохију. Урбано становништво средишње Србије и Војводине стално је у порасту, а рурално у паду (изузев Космета).

У средишњем делу Србије и Војводини је постигнут критични ниво урбанизације, тако да ће се интензитет пораста у наредном периоду смањивати.

Процес урбанизације у Србији везан је за раније формирану мрежу градова, одликује се изразитим растом и има карактеристике традиционалне урбанизације, чији је основни покретач индустријализација. До седамдесетих година урбани раст углавном је био резултат снажног механичког прилива становништва из руралних средина, док касније градови преузимају примат у биолошкој структури становништва (Стојановић Б, 1990).

Величина градова у процесу урбанизације у Србији

Као последица пораста градова у процесу урбанизације појављује се тенденција концентрације становништва у већим градовима. Начин на који се она одвијала приказан је у табели 4 и графикоу 1 из којих се види за пописно стање 1948, 1961, 1971, 1981.

и 1991. године колики је проценат укупног градског становништва живео у градовима појединих величинских категорија.

Таб. 4 - Градско становништво појединих величинских категорија у Србији (у %)

Tab. 4 – Urban population of some volume categories in Serbia in %

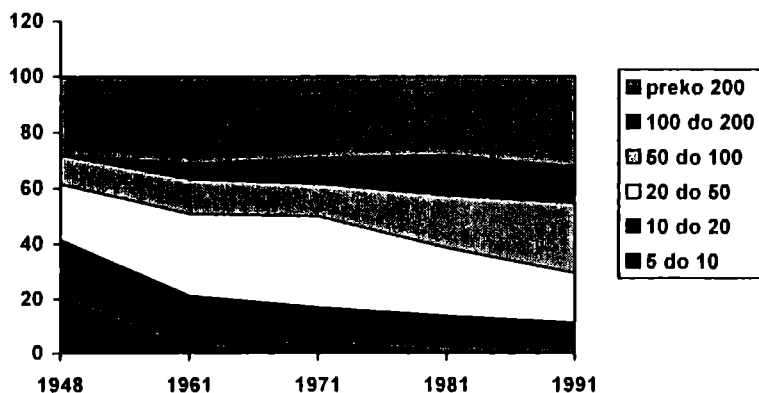
Величина града	1948.	1961.	1971.	1981.	1991.
5.000-10.000	22.64	3.57	5.38	2.93	2.05
10.000-20.000	18.97	17.77	11.68	11.13	9.30
20.000-50.000	19.88	29.42	32.79	24.58	18.21
50.000-100.000	10.60	12.57	11.76	18.83	25.26
100.000-200.000	-	5.44	9.23	14.42	12.89
>200.000	27.92	31.22	29.17	28.11	32.28

Градови су сврстани у величинске категорије према броју становника прilikом сваког пописа

Учешће градова испод 20.000 становника се смањивало, а оних са преко 50.000 становника - стално повећавало. Нарочито је расло учешће градова од 100.000 до 200.000 становника. Средњи градови, од 20.000-50.000 становника су имали највеће учешће 1971. године.

Графикон 1 - Учешће величинских категорија градова у Србији у % (становништво у хиљадама)

Graphic 1 – Share of volume categories of cities in Serbia in % (population in thousands)

Степен имиграције малих градова опада због њихових слабих функцијских капацитета који не омогућавају брз укупан и демографски развој. Средњи градови повећавају свој утицај на процес урбанизације. Јачање улоге средњих градова најтешње је повезано са бржим развојем групе градова ранга регионалних центара. Мрежа урбаних центара који припадају овој величинској категорији (мањи 20.000-50.000 и већи средњи градови 50.000-100.000 становника)

стално се проширује (Stojanović B, 1990).

У највећем граду Србије, Београду, живело је 1991. године око 28% становништва градова Србије. Београд је популациону експанзију базирао на механичкој компоненти пораста. Знатно је мање учешће осталих највећих градова Србије (Нови Сад - 4,8%). Незнатне су промене учешћа ових градова у урбанизацији Србије у периоду 1948-1991. године, а после 1961. године нарочито је изражено опадање учешћа Београда.

Учешће Београда у броју становника свих градова средишње Србије 1991. године је знатно, 42,8%, док на територији Војводине и Метохије главни градови учествују са једном петином, односно једном четвртином у градовима покрајина. Учешће Београда у становништву градова средишње Србије знатно је смањено, док је учешће Новог Сада и Приштине у становништву градова покрајина повећано у периоду 1948-1981. година, али у последњем периоду 1981-1991. година - стагнира.

Процес урбанизације у будућем периоду

На основу вредности параметра **a** из претходног периода добија се и пројекција урбанизације **V** за будући период на основу следеће формуле:

$$V_{2001} = 100 V_{1991} / ((1 - 1/a) V_{1991} + 100 / a)$$

У табели 5 дате су пројекције вредности степена урбанизације за 2001. годину и динамика процеса у периоду 1991-2001. година, добијене на два начина:

1. методом линијске екстраполације (V_3)
2. пројекција утврђена методом према вредности параметра **a** (однос промене градског и сеоског становништва), уз претпоставку да ће бити иста као у претходном периоду, 1981-1991. година (V_4).

Табела 5 - Пројекција нивоа урбанизације 2001. године и промена нивоа урбанизације 1991-2001. године

Table 5 – Projection of degree of urbanization in the year of 2000 and change of degree of urbanization 1991 - 2001

V_j	Србија	Средишња Србија	Војводина	Косово и Метохија
2000.	54.04	57.83	52.16	35.60
2000-1991.	8.16	8.23	3.29	3.81
V_3				
2000.	50.43	55.55	51.02	36.06
2000-1991.	4.55	5.95	2.15	4.27

Вредности добијене поменутиим методом показују нешто нижи ниво урбанизације, изузев Космета, од вредности добијене екстраполацијом тренда. Почетком XXI века више од половине становништва средишње Србије и Војводине и више од трећине становништва Косова и Метохије живеће у градовима.

Динамика урбанизације у периоду 1991-2001. година према вредностима примењеног метода слична је оној која се одвијала у периоду 1981-1991. година. Добијене вредности показују да ће интензитет пораста урбанизације стагнирати и опадати, једино на Косову и Метохији ће и даље овај процес бити у успону. То значи да само у овој макроцелини Србије још није постигнута критична вредност нивоа урбанизације, што потврђују и добијене вредности (табеле 3 и 5).

Ако би се за период 1991-2001. усвојила вредност односа промене градског и сеоског становништва као за период 1981-1991, година, онда се пораст нивоа урбанизације и даље наставља на читавом подручју Србије.

Закључак

Процеси индустријализације и концентрације становништва у градовима условили су интензивну деаграризацију и процес урбанизације у Србији у периоду после другог светског рата.

Тренд пораста становништва у Србији постепено је прерастао у урбану експанзију чије се појаве уочавају на подручју Србије у целини, њеног средишњег дела, Војводине и Косова и Метохије, преко следећих карактеристика:

- процес пораста урбаног становништва Србије био је све интензивнији у периоду 1948-1991. година и увећао се око три и по пута, а ниво урбанизације је порастао за 25,6 процентна поена (20,33% у 1948. на 45,9% у 1991. години),
- промене руралног становништва карактеришу се стагнацијом, а у периоду после 1961. године - све изразитијим опадањем,
- највећи степен урбанизације 1991. године забележен је у средишњој Србији (49,6%), затим у Војводини (48,9%), док је изразито најнижи био на Косову и Метохији (31,8%),
- највећи пораст урбанизације у укупном периоду имало је подручје средишње Србије (31,9 процентна поена), а најмањи подручје Косова и Метохије (17,1 процентни поен),
- према вредностима степена урбанизације подручја средишње Србије и Војводине налазе се на прелазу из друге у трећу фазу развоја (гранична вредност овог критеријума је 45% према Д. Стефановићу 1973), односно урбанизација је средња (креће се у нивоу између 40-60% према D. Vogelniku, 1961) .

Ток урбанизације био је хетероген; знатно је интензивнији у периоду после шездесетих година, него непосредно после другог светског рата.

С обзиром на природно кретање укупног становништва у Србији, како урбаног тако и руралног, може се закључити да су миграције, нарочито у периоду до седамдесетих година, биле много важнији фактор напајања градова становништвом, него што је то био природни прираштај.

Као последица интензивног процеса урбанизације, број градова на подручју Србије, нарочито њеног средишњег дела, знатно је увећан (57 у 1948. а 90 градова у 1991. години).

У првом периоду после другог светског рата, како су индустријализација и деаграризација биле тешко плански усмераване, концентрација становништва одвијала се у мањем броју, већих, градова. У посматраном периоду, 1948-1991, година, у укупном становништву градова смањивало се учешће оних са мање од 20.000 становника, а расло учешће градова са преко 50.000 становника. Учешће Београда у становништву градова Србије је знатно и износи скоро једну трећину, док је учешће другог града (Нови Сад) свега око 5%.

Простор Србије налази се у фази прелазне урбанизације (Стојановић Б, 1990) која резултира снажном просторном редистрибуцијом становништва, демографском поларизацијом и формирањем мреже и система градова са израженом доминацијом великих и средњих градова, док улога градова до 20.000 становника има другоразредни значај.

Према оценама дефинисаним у Просторном плану Републике Србије (1996) подручје средишње Србије обележава изразитија просторно-демографска поларизација, са великим контрастом између Београда и осталих градова, (уз тенденцију смањивања концентрације) и најдинамичнији ток урбанизације. На овом подручју је и најизраженији ефекат просторног преразмештаја становништва са израженом поларизацијом на зоне изразите концентрације становништва и зоне депопулације.

Војводину карактерише умеренији темпо урбанизације, што је последица стагнације војвођанских градова, и слабије изражена просторно-демографска поларизација у зонама нешто изразитије концентрације (Нови Сад и Суботица).

На подручју Косова и Метохије умерен је процес урбанизације, али је знатан урбани раст, а просторно-демографска поларизација је у почетној фази са тенденцијом све интензивнијег процеса.

Пројекције урбанизације за почетак двадесет првог века, иако имају различите вредности, показују наставак процеса са нивоом од преко 50% становништва Србије, изузев подручја

Косова и Метохије. Иако ће се процес урбанизације и даље настављати, на подручју средишње Србије и Војводине одвијаће се знатно спорије него у посматраном периоду.

Литература

- Bogdanović R. (1990) - *Urbanizam* Saobraćajni fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, s. 1-8.
- Вељковић А. (1968) - *Мреже градова у ужој Србији, Војводини и Космету* специјалистички рад, Економски факултет у Београду, Београд.
- Вељковић А, Јовановић Р. и Тошић Б. (1995) - *Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља*, Посебно издање Географског института „Јован Цвијић”, САНУ, књ. 44, Београд, с. 3.
- Vogelink D. (1961) - *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja NRJ* Економска библиотека, Београд.
- Vresk M. (1980) - *Osnove urbane geografije* Школска књига, Загреб, s. 15-18.
- Зајховска С. (1967) - Процес урбанизације у Пољској *Гласник СГД-а* св. XLVII бр. 2, Београд, с. 203.
- Johnson H. J. (1990) - *Urbanisation* University of Lancaster, Macmillan Education LTD.
- Marinović-Uzelac A. (1986) - *Naselja, gradovi, prostori* Техничка књига, Загреб.
- Stefanović D. (1973) - *Urbanizacija* Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema ISPU, Beograd.
- Stojanović B. (1990) - *Proces urbanizacije. Problemi demografskog razvoja Srbije*. Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka - Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Хајдуковић-Јанев Д. (1980) - *Улога градова у регионалном развоју*, Економски институт, Београд, с. 185-190.
- Општине у Србији (1992) - статистички подаци, Републички завод за статистику, Београд.
- Просторни план Републике Србије (1996) Службени гласник Републике Србије, Београд, с. 215-217.

Summary

The Process of Urbanization in Serbia in the Period after WWII

The processes of industrialization and concentration of population in big cities after World War Two led to intensive de-agrarization and urbanization in Serbia. From 1948 to 1991, the level of urbanization had increased from 20% to 46%.

The process of urbanization was of unequal intensity in three macroregions of Serbia. It was most intensive on the territory of central Serbia, then in Vojvodina, and of the lowest degree in Kosovo and Metohija. At the end of the observed period, in 1991, half of the population of central Serbia and Vojvodina lived in the cities, and almost third of the population lived in Kosovo and Metohija.

The course of urbanization was also heterogonious; it was far more intensive in the period after the sixties than immediately after the Second World War. Migrations were, especially in the period until the seventies, more relevant factor of increase of population in the cities than the natural increase.

In the first period after the WWII, along with the difficulties in planning and direction of industrialization and de-agrarization, the population concentrated in but a few of big cities. As a result of all this, today's share of Belgrade in the city population of Serbia is approximately one third.

The area of Serbia is currently in a transit phase of urbanization resulting in strong spatial re-distribution of population, demographic polarization and forming a network of cities with strong domination of large and medium cities.

The region of central Serbia is marked by a high level of spatial-demographic polarization and the most dynamic process of urbanization, whilst Vojvodina has a more moderate rate of urbanization. The region of Kosovo and Metohija has a moderate rate of urbanization, but a significant urban increase is a result of a high natural population increase.

The projections of urbanization for the period of 21st century show that the process of urbanization will continue in the regions of central Serbia and Vojvodina, but at a significantly slower rate than in the observed period.